

taal en betekenisgeving zo langzamerhand ook in de Nederlandse sociale geschiedenis vaste voet aan de grond begint te krijgen, maar ook dat vrouwenhistoricae daarin nog steeds voorop lopen. Gelukkig voelt Van Eijl zich daarbij niet gedwongen de Engelse term *gender te* gebruiken en houdt het gewoon bij het Nederlandse 'seks'.

Belangrijk is het boek ook door de periode die het bestrijkt, waardoor de kwestie wat er na 1920 nu precies in de vrouwenbeweging veranderde, in het vizier komt. Van Eijl schetst het beeld van feministes die in de loop van de jaren twintig steeds minder radicale standpunten innemen. Eind jaren dertig is er sprake van hernieuwde activiteit, met name in het Comité ter verdediging van de vrijheid van arbeid voor de vrouw. Dat wordt echter gedragen door een nieuwe generatie die zich niet thuisvoelt bij de oude feministes die de nationale tentoonstelling nog meegemaakt hebben. Jammer dat de schrijfster het bij dit verhaal heeft gelaten en niet expliciet het bestaande beeld van bloei en neergang van de eerste feministische golf heeft gecorrigeerd. Het is een voorbeeld van wat, bij alle lof, mijn hoofdbezwaar tegen het boek is, namelijk dat het te weinig synthetiseert. Het verhaal van de debatten over vrouwenarbeid wordt zeer gedetailleerd verteld —vandaar dat het boek zo dik is geworden. Ook daar waar de stand van het bestaande onderzoek zodanig was dat een synthese voor de hand had gelegen (zoals de periode 1870-1910), heeft de schrijfster die kans niet gegrepen. Veel interessante kwesties die ze wel aanduidt, worden niet uitgewerkt. Een voorbeeld is haar opmerking over de plaats in de vrouwenbeweging van het strijdpunt arbeid in verhouding tot die andere bekende kwesties: zedelijkheid, kiesrecht en onderwijs (105-106). Had de plaats en invulling van het strijdpunt arbeid wellicht consequenties voor het verloop van de beweging na de eerste wereldoorlog? Volgens Van Eijl bleven de vrouwen van het bureau, ook toen ze steeds meer het heersende beeld gingen bevestigen dat beroepsarbeid voor vrouwen slechts een tijdelijke zaak in hun leven diende te zijn, een positieve betekenis geven aan 'vrouwenarbeid' (353). Maar welke betekenis was dat dan? Waarin week die af van de betekenis die politici, vakbondsleiders en werkgevers er aan gaven? Van Eijls conclusie dat er, als het om mannen- en vrouwenarbeid ging, met verschillende maten gemeten werd, is na al het materiaal dat ze aandraagt wat mager. _____

U. Jansz

L. Heerma van Voss, *De doodsklok voor den goeden ouden tijd. De achturedag in de jaren twintig* (Dissertatie Utrecht 1991, IISG Studies + essays XXII; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1994, 360 blz., ISBN 90 6861 080 5).

In 1989 verdedigde Luchien Karsten zijn dissertatie *De achturedag, arbeidstijdverkorting in historischperspectief 1817-1919* (m 1990 bij het IISG verschenen), in 1991 verdedigde Heerma van Voss de zijne onder de titel *Kosten van arbeidstijdverkorting*. Hiervan kwam in 1994 een verkorte versie uit onder de titel *De doodsklok voor den goeden ouden tijd*. Terwijl Karsten ophoudt bij het aannemen van de arbeidswet uit 1919, begint Heerma van Voss met die wet en onderzoekt nauwgezet hoe deze in de jaren twintig in acht bedrijfstakken is toegepast. Het onderzoek bestrijkt de periode tussen de inwerkingtreding van de arbeidswet en de economische crisis van 1929, een tijdvak dat om economische en andere redenen voor arbeidstijdverkorting gunstig was maar ook heel wat ontheffingen voor overwerk te zien gaf alsmede een verlenging in 1922 van 8 naar 8 1/2 en van 45 naar 48 uur per week. Bij 'de enige grote arbeidstijdverkorting die in Nederland ooit door ingrijpen van de overheid afgedwongen werd: de achturige werkdag' laat hij op basis van gedegen onderzoek en met veel gevoel voor verhoudingen zien hoe de strijd

over de invoering zich heeft ontwikkeld en welke factoren het resultaat van die strijd hebben bepaald. Heerma van Voss spreekt uiteindelijk over een effectieve wet, omdat de algemene invoering in die delen van de industrie waarvoor de wet bedoeld was, tegen het eind van de jaren twintig was bereikt. Vooral de actieve steun van de arbeidersbeweging en de inzet van de arbeidsinspectie hebben aan die effectiviteit bijgedragen.

Rode draad in het boek is Heerma's debat met diegenen die de achturedag bestreden met als voornaamste argument dat de Nederlandse industrie zich niet kon veroorloven om 'strakker de hand te houden aan de achturedag dan de buitenlandse concurrentie'. Om te kunnen oordelen over de verhouding tussen arbeidstijdverkorting en produktiviteit maakt Heerma van Voss gebruik van een *counter/actual model*, waarbij de winsten in een bedrijfstak zijn berekend onder de veronderstelling dat de overheid geen overwerkvergunningen verstrekke, respectievelijk ook aan de 45-uren week vasthield. Zijn conclusie is duidelijk. Zelfs als wordt uitgegaan van de maximale kosten van zijn *counterfactual* hypothesen en van de veronderstelling dat die kosten geheel op de winsten worden verhaald, geldt dat 'in de meeste bedrijven de winstvoet niet sterk verlaagd zou zijn'. Zonder overwerkvergunningen en de verlenging van de werkweek met drie uur zouden die bedrijven niet tenonder zijn gegaan, aldus Heerma: 'Als de politieke wil zou hebben bestaan zou het gros van de Nederlandse industrie in de jaren twintig zonder veel problemen de 45-urenweek hebben kunnen handhaven' (302).

De acht bedrijfstakken die hij analyseert zijn de scheepsbouw, textielindustrie, steenbakkerijen, bouwbedrijven, superfosfaatindustrie, zeepfabrieken, mijnen en broodbakkerijen. Hier van worden steeds structuur en ontwikkeling, werktijden, arbeidskostenaandeel en produktiviteit, internationale concurrentie en (feitelijke en mogelijke) winsten besproken. Terwijl de verkorte versie van het met *cum laude* beloonde proefschrift de hoofdlijn van Heerma's betoog geeft, kan diegene die nog meer details wil kennen de uitgebreide versie in universiteitsbibliotheken raadplegen. Met de dissertaties van Karsten en Heerma van Voss hebben wij intussen een goed zicht op hoe de gedachte van arbeidstijdverkorting in de Nederlandse industrie werkelijkheid werd. Terwijl Karsten uitvoerig de ontwikkeling van het gedachtengoed (het achturenprincipe), de internationale ontwikkelingen en de achturenbeweging in Nederland tot 1919 behandelde, ging Heerma van Voss vooral in de diepte van de jaren twintig. Het wachten is nu op een of meer onderzoek(st)ers die deze lijnen weer in de volle breedte van opvattingen, internationale verhoudingen en politiek-economische ontwikkelingen doortrekken, te meer daar beide auteurs hun onderzoeken hebben opgezet vanuit de hedendaagse aandacht voor arbeidstijdverkorting als oplossing van allerlei maatschappelijke problemen. We zijn nu tot 1929 gevorderd maar nog lang niet bij het einde van de twintigste eeuw.

Bob Reinalda

P. Adriaanse, *Op weg naar Delta Lloyd. 'Een boek over mensen'* (Amsterdam: Delta Lloyd verzekeringsgroep, 1994, xiv + 386 blz., ISBN 90 9007441 4).

In 1957 verscheen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Hollandsche sociëteit van levensverzekeringen een monumentaal gedenkboek, zeker behorend tot de besten in deze categorie. Ietwat verscholen in de inleiding werd de auteur genoemd; 'onze medewerker mr. P. Adriaanse'. Nu is dit, haast even omvangrijke, boekwerk verschenen van dezelfde schrijver, ditmaal aangeduid als 'vroegere voorzitter van de raad van bestuur, later commissaris'. Het beschrijft de historie van de totstandkoming van Delta Lloyd 25 jaar geleden, met als